

A fáradtságról*

*Και αναστας απο της
προσευχης ελθων προς
τους μαθητας ευρεν
κοιμωμενους αυτους
απο της λυπης*

*És minekutána felkölt volna
az imádkozástól, és az ő
tanítványaikhoz ment volna,
találá őket aludva a
szomorúság miatt.*

Lukács 22,45

Korábban csupán a félelem fáradtságait ismertem.

Mikor korábban?

Gyerekkoromban, az úgynevezett tanulóévek alatt, sőt még a korai szerelmek idején is. Az éjféltől misék egyikén a gyermek hozzátartozói között ült a zsúfolt, vakító fényű, ismerős karácsonyi daloktól zengő falusi templomban, körülötte a posztó és a viasz illata, és a szenvedés súlyával zuhant rá a fáradtság.

Miféle szenvedés?

Ahogy a betegségeket rútnak vagy rosszindulatúnak nevezik, úgy volt ez a fáradtság rút és rosszindulatú szenvedés. Eltorzította a környezetet — a templombajárókat összezsúfolt nemez- és posztóbábokká, az oltárt csillogó díszével, a celebrálók kusza szertartásaival és formuláival kísért tortúrák homályos helyszínévé változtatta —, ahogy magát a fáradt-beteget is groteszk, elefántfejű figurává, nehézkessé, szárazszeművé, petyhüdté tette, s a fáradtság megfosztotta a világ anyagától — ez esetben a téli világétől, a hó szagától, az embermentes ürességtől; mint azokon az éjjeli szánkázásokon a csillagok alatt, amikor a többi gyerek egymás után már eltűnt a házakban, messze a falu határain túl, egyedül, átszellemülten: egé-

* A fordítást 1995/96-ban a szegedi Germán Filológiai Intézet műfordító-szemináriumán Babos Krisztina, Bombitz Attila, Csehi Bernadett, Sinkó László és Tánzos Livia készítette. A végső (jelenlegi) változat Bombitz Attila és Sinkó László munkája.

szen *jelen*, a csendben, a morajlásban, a jegesedő út kékjében — „magával ragad”, mondták az ilyen jóleső hidegről. Egészen más a hidegérzete annak, akit a fáradtság vasszűzként ölel át, és én a templomban, a mise közepén haza könyörögtem magam, ami először csak annyit jelentett: „ki innen”; és ezzel a gyermek (már megint) elrontotta a hozzátartozók és a vidék lakóinak a halványuló szokások miatt amúgy is egyre ritkábbá váló közös óráját.

Miért vádolsz magad (már megint)?

Mert már az akkori fáradtság is büntudattal társult, sőt akut fájdalommal erősödött. Már megint csődöt mondasz a közösségben: még egy acélpánt a halántékra, újabb vérelvonás a szívtől; még évtizedek múlva is hirtelen szégyen ébred az akkori fáradtság gondolatára, csak az a furcsa, hogy hozzátartozóim később sok dolgot a szememre vetettek, de ezt soha.

A tanulóévek fáradtságai hasonlóak voltak?

Nem. Nem volt többé büntudatom. Az előadóterekben a fáradtság az órák alatt lázadóvá vagy követelőzővé tett. Rendszerint nem a rossz levegő és a hallgatók összezsúfolt tömege, sokkal inkább az, hogy az előadók kívülmaradtak a tananyagukon, amit mégis csak a magukénak kellett volna érezniük. Azóta sem láttam a dolgaikkal szemben oly közönyös embereket, mint amilyenek azok az egyetemi professzorok és docensek voltak; minden, igen, minden banki tisztviselő lelkesebbnek tűnt, s még csak nem is *saját* bankjegyének számlálásakor, vagy az útaszfalozók a nap és a kátrányüst közötti hőterekben. Mint fűrészpórral kitömött méltóságok, akiknek hangját sosem lendítette csodálkozásba, lelkesedésbe, rokonszenvebe, önfaggatásba, tiszteletbe, dühbe, lázadásba, önfeledtségbe az, amit hirdettek, mint jó tanárt a saját tárgya, akik inkább szakadatlanul csak daráltak, letudtak, skandáltak — persze nem egy Homérosz hangján, hanem már a vizsgáét megelőlegezve —, amit egy-egy közbevetett szellemeskedés melléköngéje vagy a beavattaknak szóló kaján megjegyzés kísért, miközben kint, az ablakon túl zöldellt és kékelt, és aztán besötétedett: mire a hallgató fáradtsága bosszúságba, a bosszúság rosszindulatba csapott át. Ismét, mint gyerekkoromban: „Ki innen! El mindnyájatoktól!” Mégis hova? Haza, mint akkoriban? Bérelt szobámban viszont, a tanulóévek alatt, egy más, újfajta, a szülői házban még ismeretlen fáradtság fe-

nyezetett: egyedül egy szobában, a város peremén; „az egyedüllét fáradtsága”.

Mégis, miért volt az fenyegető? Nem állt a szobában a szék és az asztal mellett mindjárt az ágy is?

Az alvás kiútként szóba sem jöhetett: a fáradtság e változata mindekelőtt valamiféle bénultságban nyilvánult meg, ami miatt rendszerint sem a kisujj begörbítése, sem egy szempillarebbentés nem volt lehetséges; még a lélegzet is akadozni látszott, az ember fáradtságoszlopként a legbensőbe dermedve érezte magát; és ha egyszer mégis sikerült megtenni a lépést az ágyig, a felébredés az első átfordulásnál az alvás érzete nélkül következett be a gyors, eszméletvesztésszerű elalvás után. S aztán az álmatlanság, legtöbbször egész éjszakákon át. A fáradtság, egyedül a szobában, késő délutánonként vagy kora este, az alkonyattal tört rám. Eleget meséltek már mások az álmatlanságról: arról, hogy a végén még az álmatlan világképét is meghatározza, aki ezért a létezést a legjobb akarattal is csak szerencsétlenségnek látja, minden cselekedetet értelmetlennek, minden szeretetet nevetségesnek. Fekszik az álmatlan a reggeli szürkület halvány fényében, amely számára maga a kárhozat, egyedül van az álmatlanság poklában, megtévedt, rossz bolygóra került emberi lény... Én is voltam az álmatlanok világában (és vagyok mindig újra, még most is). Az első madarak még a sötétben, kora tavasszal, mint húsvétkor is: gúnyosan berikoltanak a cellaágyhoz: „megint-egy-álmatlan-éj”. A toronyórák ütése minden negyedórában, még a legtávolabbiak is jól hallhatók: egy újabb szörnyű nap hírhozója. Két egymásnak eső kandúr fújása és nyávogása a mozdulatlanságban: maga a bestiális válik hangzóvá és kifejezővé világunk középpontjában. Egy nő vélhetően vágyteli sóhajai vagy sikolyai belehasítanak az éppúgy mozdulatlan levegőbe: mintha egy sorozatgyártó gép indulna be gombnyomásra, az álmatlan koponyája fölött, minden vonzódás-maszkunk hirtelen lehullik és előlép a mindent betöltő páni önzés (itt nem egymást szeretik, hanem már megint mindenki magamagát, teli torokból) és az aljasság. Az álmatlanság epizodikus hangulata — mindenesetre így értem elbeszéléseiket — a krónikusan álmatlan számára véglegesnek tűnhet, és alkalmazkodik a törvényességhez.

De neked, aki mégsem vagy krónikusan álmatlan, mi a szándékod, az álmatlanság világképéről mesélni vagy a fáradtságéról?

Természetesen a fáradtságéról, az álmatlanságét érintve, vagy helyesebben, többes számban: a különböző fáradtságok eltérő világképeiről akarok beszélni. — Milyen félelmetes volt akkoriban az a fáradtság, amely egy nővel való együttlétből adódott. Nem, ez a fáradtság nem adódott, ez megtörtént, fizikális folyamatként; hasadásként. És soha nem egyedül velem, hanem egyszerre mindig a nővel is, úgy jött, mint a hirtelen időjárás-változás, kívülről, a légkörből, a térből. Feküdtünk éppen, álltunk vagy ültünk, természetesen még kettesben, és egyik pillanatról a másikra, visszavonhatatlanul külön. Mindig az ijedtség, sőt néha az iszonyat pillanata volt ez, akár egy zuhanásnál: „Állj! Nem! Ne!” De semmi sem segített; már mindketten zuhantunk feltartóztatlanul, el egymástól, mindenki a legsajátabb fáradtságába — nem a közösbe, hanem az enyémbé itt, a tiédbe ott. Lehet, hogy ez a fáradtság csupán az érzéketlenség vagy az idegenség másik neve volt — mégis a legmegfelelőbb szó arra a nyomásra, amely a körüllevőkre nehezedett. Ha az esemény helyszíne egy légkondicionált mozi volt: minden forró és szűkös lett. A széksorok összegörnyedtek. A színek a vásznon el-sárgultak, majd kifakultak. Ha véletlenül megérintettük egymást, kezeinket mintha kellemetlen áramütés érte volna, úgy rántottuk vissza. „... késő délután a ...beli Apolló moziba a derült égből katasztrófális fáradtság tört be. Áldozatul egy fiatal pár esett, akik még épp összeérő vállal, de a fáradtság nyomás-hulláma által már elválasztva, a film végén, amelynek melleleg *A szerelemről* volt a címe, egymással pillantást és szót sem váltva külön utakra indultak.” Igen, az ilyen szétválasztó fáradtságok mindenkor a szemek és a hang bénultságával sújtottak; sehogy sem tudtam volna azt mondani neki: „Beléd fáradtam”, egyszerűen még azt sem, hogy „Elfáradtam!” (ami közös felkiáltásként akár ki is szabadíthatott volna magán-poklainkból): a fáradtság kiégette belőlünk a beszélni tudást, a lelket. Bárcsak tényleg képesek lettünk volna külön utakon járni! Nem, e fáradtság következtében a lelkileg szétváltaknak kívül, testként, mégis együtt kellett maradniuk. Így történt, hogy a fáradtság ördögétől megszállva maguk is félelemmé váltak.

Kinek a félelmévé?

Mindig a másikévé. A fáradtság e fajtája, szóltalanul, amelyennek maradnia is kellett, erőszakra kényszerített. Ez talán csak abban a pillantásban nyilvánult meg, amely a másikat nem pusztán egyes személyként torzította el, hanem mint az egész másik *nemet*: csúf és neveltséges női vagy férfi nem, azzal a húsba bújtatott nőies járással, azokkal a javíthatatlan férfipózokkal. Az erőszak máskor rejtve jelentkezett, valami harmadik dologban, amikor, mondjuk, mellékesen agyonütsz egy legyet, vagy szórakozottan szétmorzszolsz egy virágot. Az is megtörtént, hogy az ember magának okozott fájdalmat, ha a nő szétharapta ujjbegyét, vagy a férfi lángba nyúlt, ha a férfi ököllel az arcába ütött, vagy a nő földre vágta magát — mint egy kisgyerek, csak annak védőburkai nélkül. Aki így fáradt el, és aki általa lett foglyává, legyen az ellenfél férfi vagy nő, az néha testileg is megtámadta a másikat, el akarta söpörni az útjából, szitkokat dadogva próbálta szabaddá üvölni magát. Mindazonáltal a páros fáradtságból ez az erőszak volt az egyetlen kiút; ezután rendszerint legalább sikerült a szakítás — vagy a fáradtság helyet csinált a kimerültségnek, amiben az ember újra lélegzethez jutott és elgondolkodhatott. Aztán az egyik talán mégis visszatért a másikhoz, és csodálkozva meredtek egymásra, még remegve az előbb történetektől, értetlenül. Ez aztán ismét a másik megpillantásába válthatott át, de egészen más szemekkel: „Mi ütött belénk ott a moziban, az utcán, a hídon?” (Újra megtalálták a hangot is, ahogy ezt kimondták, önkéntelenül együtt, illetve a férfi a nőnek, vagy fordítva.) A két fiatalra kirótt fáradtság ennyiben még változást is jelenthetett: a kezdet gondtalan szerelmének komolyra fordulását. Egyikőjüknek sem jutott az eszébe, hogy a másikat hibáztassa amiatt, amit éppen tett; ehelyett együtt emelték tekintetüket egy, az egyes személyektől független feltételezettségre, férfi és nő együttlétének — az együttlevés ama feltételezettségére, amit korábban például „az eredendő bűn következményének” neveztek, és manapság nem tudom, minek. Ha mindkettőjüknek sikerült volna megmenekülni ettől a fáradtságtól, akkor ennek tudatában, egy katasztrófa két túlélőjeként tartoznának össze, ezek után — remélhetőleg! — egész életükre, és így soha nem érné el őket a fáradtság, remélhetőleg. Boldogan és elégedetten élnének így együtt, míg valami más — kevésbé rejtélyes, kevésbé félelmetes, az előzőnél kevésbé meglepő fáradtság közéjük nem telepszik: a mindennapiság, a gond, a megszokások.

A szétválasztó fáradtságok tehát csak férfi és nő között léteznek, barátok között nem?

Nem. Ha egy barátom társaságában éreztem fáradtságot, az sosem volt katasztrófa. Úgy éltem meg, mint a dolgok természetes rendjét. Elvégre csak egy ideig voltunk együtt, aztán mindenki újra a maga útját járta, még egy olyan bágyadt óra után is a barátság tudatával. A barátok közti fáradtságok veszélytelenek voltak — a fiatal, többnyire még nem régóta együttjáró párok közöttiek azonban veszélyt jelentettek. Másképp, mint a barátságnál: a szerelemben — vagy hogy nevezzük e létérzés teljességét és egészét? — a fáradtság kitörésével hirtelen minden kockán forgott. Leleplezni a varázslatot; egy csapásra elmosódtak a másiktól alkotott kép vonalai; a férfi és a nő a rémület másodperce után kép nélkülivé lettek; az előző pillanat képe is csak délibáb volt: így lehetett vége egyik pillanatról a másikra a két ember közötti kapcsolatnak — és a legijesztőbb az volt, hogy az ember maga is ocsmánynak érezte magát, sőt mi több *semminek*, mint a másikat, akivel pedig az előbb még érezhetően közös létformát alkotott („egy test, egy lélek”); magát éppúgy azonnal törölve szerette volna tudni, mint az átkozott másikat; még a körüllevő dolgok is haszontalanságokká hullottak szét („ahogy fáradtan és törődötten a gyorsvonal elsuhan” — jut eszembe egy barátom verssora). A páros fáradtságoknak megvolt az a veszélye, hogy az élet fáradtságává gyűlnek, ami az egyénen túl az univerzumé lesz, a fonnyadt falomboké, a zuhogva, vagy bénultan morajló folyóé, a kifakuló égé. — Mivel ilyesmi mindig csak akkor történt, ha nő és férfi kettesben voltak, az évek során elkerültem minden hosszabb „négy szemközti” együttlétet (ami nem volt megoldás, vagy ha igen, akkor csak gyáva).

Ideje egy egészen más kérdést feltenni: a rettegett, alattomos fáradtságokról tehát nem csak kötelességtudatból beszélsz — csak mert a témádhoz tartoznak —, de *félszível* is, nehézkesen, hosszadalmasan, minden túlzás ellenére, mert nekem úgy tűnik, az erőszakos fáradtságról szóló történet mégiscsak túlzó volt, ha nem kitalált.

Nemcsak hogy *félszível* beszéltem eddig a rossz fáradtságokról, de szívtelenül is. (És ez nem pusztán önmagáért beszélő szójáték.) Ebben az esetben nem tekintem hibának elbeszélésem szívtelenségét. (Ettől eltekintve a fáradtság nem témám, hanem problémám —

gáncs, aminek kiszolgáltatom magam.) És szeretnék a további, a nem rossz, a szebb és a még szebb fáradtságokkal szemben is, amelyek erre a kísérletre ösztökéltek, ugyanilyen szívtelen maradni: meg kell elégednem azzal, hogy utánajárok azoknak a képeknek, amelyeket a problémámból kell megjelenítenem, vagyis magamból, szó szerint, és azt rezgéseivel és tekervényeivel együtt a nyelvvel járom körül, lehetőleg szívtelenül. A képben lenni (ülni), mint érzés, már elegendő nekem. Ha a fáradtságleírás folytatásához kívánhatnék még valami pótlólagosat, akkor az inkább érzet lenne: hogy e márciusi hetek andalúz reggeleinek nap- és tavaszi szél-érzetét most kintről, a Linares előtti sztyeppéről ujjaim közé foghassam, hogy ha később a szobában ülök, az ujjak köztes tereinek e csodálatos érzete, a kamillavirág illatfelhőjével fölerősítve, áthassa a következő, a jó fáradtságot körbejáró mondatokat, idomuljon hozzájuk, és megkönnyítse őket, szemben az előzőekkel. Ám most már tudni vélem: a fáradtság nehéz; a fáradtság problémája minden játékában nehéz marad. (A vadkamilla illatárjába mindig újra, és reggelenként mind erősebben beleütözik a mindenütt jelenvaló dögszag; csakhogy ennek belélegzését, mint eddig is, az erre illetékes, ebből táplálkozó keselyűknek engedem át.) — Tehát, az új reggelen, fel, tovább, több levegővel és fénnel a sorok között, a dolgoknak megfelelően, közben azért folyton közel a földhöz, közel a sárgásfehér kamillák közötti röghöz, a megélt képek egyenletességének segítségével. — Nem egészen igaz, hogy korábban csak a félelem fáradtságait ismertem. Akkor, gyermekkoromban, a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a gabona gépi cséplése még eseményszámomba ment. Nem közvetlenül a földeken — a gép egyik oldalán be a kalással, őrlésre készen, zsákokban ki a másik oldalán —, hanem otthon történt mindez, a pajtában, az aratáskor udvarról udvarra járó kölcsöngéppel. A gabonacséplés műveletéhez napszámosok egész láncsorára volt szükség, az első mindig a kévét dobta le a szabadban álló, a pajtához képest túl nagy és túl magasan megrakott szekérről a következőnek, aki azt lehetőleg nem a rossz, a nehezen fogható, kalászos végével elől tovább adta a főembernek, oda be, a dübörgő, az egész pajtát megremegtető géphez, ahol átforgatták a kévét, és kalászvégeiknél óvatosan fogva a mozgó cséplőfogak közé csúsztatták — ilyenkor mindig hatalmas zaj kerekedett —, mire aztán hátul már halomban csúszott elő a csupasz szalma, amit a következő napszámos egy igen hosszú fa-

villával felemelt a padlásra, a sor végét alkotó nagyszámú falusi gyerekeknek, akiknek az volt a feladatuk, hogy a szalmát a leghát-só szegletbe hordják, és az utolsó hézagokat is kitömökdvé keményre döngöljék; minél több halmozódott föl körülöttük, annál sötétebb lett. Az egész csupán addig tartott, míg a kapu előtt álló kocsi ki nem ürült, megkönnyebbülését a pajta fényváltozása jelezte, szünet nélkül, gyors, láncszerű mozgásban, amelyet egyetlen elhibázott fogás azonnal megakasztott vagy megállított. A lánc utolsó tagja is megzavarhatta a folyamatot, ha a cséplés vége felé már gyakran beszorítva, a szalmahegyek közt szinte mozgástér nélkül, a még mindig gyorsan továbbított szalmának nem talált egyetlen kézmozdulattal helyet maga mellett a sötétben, miközben fulladozva menekült posztjáról. De szerencsére ismét vége lesz a cséplésnek, a mindent túlharsogó gép — ha a füledbe üvöltének sem hallasz — leáll: micsoda csönd, nemcsak a pajtában, de az egész vidéken; micsoda fény, amely ahelyett, hogy vakítana, körülölel. Miközben a porfelhő leülepedett, remegő térddel gyűltünk össze kint az udvaron, szédelegve és tántorogva, egy kicsit még meg is játszva. Lá-bunk és kezünk összekarcolódott, kalászszálkák bújtak a hajunkban, ujjaink, lábujjaink között. De e kép leghatásosabb részletei az orrlyukak: a portól nemhogy szürkén, de feketén, úgy a férfiaké, mint a nőké, vagy a miénk, gyerekeké. Így ültünk — emlékezetem szerint mindig kint, a délutáni nap fényében — és beszélve vagy hallgatva élveztük ezt a közös fáradtságot, néhányan a padon, mások a kocsirúdon, megint mások távolabb, már a sápadó fűben, valóban, mintha epizodikus egyetértésben ültünk volna együtt; mind a szomszédokéban, mind a generációkéban. A fáradtság fellege, éteri fáradtság egyesített minket akkor (míg a következő kéverakomány érkezését nem jelezték). A gyerekkorból még több ilyen képem is van a közös fáradtságról.

Nem dicsőül itt meg a múlt?

Ha a múlt képes megdicsőülni, ám legyen, és én hiszek az ilyen megdicsőülésben. Tudom, hogy szent volt ez az idő.

De az ellentét, ami felé közelítesz, a közösségi munka és a gép-soron végzett egyéni munka közötti, vajon nem csak egy vélemény-e, és így mindenek előtt igazságtalan?

Az elbeszélés nálam nem az ellentétet hangsúlyozza, hanem a tiszta képet; ha akaratom ellenére mégis feltűnne az ellentét, akkor az azt jelenti, hogy nem sikerült tiszta képet elbeszélnem, és a továbbiakban még az eddigi, az eredetileg többnyire szabad és nagyvonalú véleménynyilvánítást is úgy kell folytatnom, hogy ügyeljek, nehogy az egyiket a másik ellen hallgatólagosan kijátsszam — a másik kárára csak a jót, vagy csak a rosszat megjeleníteni a manicheusok ismertetőjegye —, és ez manapság az elbeszéléseken is eluralkodik, azon az eredetileg legtöbb nézettől megtisztított, nagyvonalú nyelven: most a jó kertészekről mesélek nektek, de csak azért, hogy aztán még többet beszélhessek a gonosz vadászokról. — Tény azonban, hogy a kézművesek fáradtságairól szívhez szóló, elbeszélhető képeim vannak, míg a gépkezelőkéről (még) nincsenek. Akkor, a gabonacséplést követő közös fáradtságban, egyszer csak egy nép körében láttam magam üldögelni, egy olyan nép körében, melyet később az én Ausztriámban mindig vágytam és mindinkább hiányoltam. Nem „nagy népek fáradtságáról” beszélek, mely az egyénekre ránehezedik, a későn születettek szempillájára, hanem a háború utáni második köztársaság egy bizonyos, kicsi népének eszményképéről, a fáradtságról. Bár csak annak minden csoportja, rendek, szövetségek, testületek, káptalanok, oly derekasan elfáradva üldögelt volna, mint akkoriban mi, falusiak, hasonló a hasonló mellett a közös fáradtságban, általa egyesítve és mindenekelőtt megtisztulva. Egy francia barátom, egy zsidó, akinek a német megszállás alatt bujdosnia kellett, dicsőítve, de annál meggyőzőbben mesélte egyszer, hogy a felszabadulás után mintha „hetekig ragyogás ömlött volna el az országon”: és ehhez volna hasonlatos az én elképzelésem is egy közös, osztrák munkafáradtságról. De: egy gazember, aki büntetlenül megúsza, bár gyakran elbóbiskol ott, ahol éppen áll vagy ül, és akkor aztán sokat is alszik, mélyen és hangosan, mint némely nyughatatlan menekülő, csak a fáradtságot nem ismeri, legkevésbé azt, amelyik összeköt; a világon már semmi nem fárasztja ki, míg utolsót nem hörög — ez lenne az ő végső, titkon talán saját maga által is kívánt büntetése? És az én egész országom fáradhatatlanokkal, elevenekkel van tele, egészen az úgynevezett vezető erőikig — ha csak egy pillanatra is a fáradtság vonzaskörébe kerülnének! —: ehelyett arcátlanul tör a képbe a folyton hatalmaskodók és szolgálók nyöszörgő tömege; (egészen más, mint a fent leírtaké) a megöregedett, de el nem fáradt tömeggyilkos-fiúké

és -szajháké, akik az egész országban kitermelték az utódokat, a hasonló módon életrevaló fickókat, akik azon vannak, hogy már az unokákból is kémosztagokat képezzenek, hogy ebben a közönséges többségben soha ne legyen helye a kisebbség szükségletének, hogy megvalósulhasson a fáradtság népe: ebben az államban az állam történetének a végéig mindenki magára fog maradni a saját fáradtságával. Végítélet, amiben, már ami a mi népünket illeti, egyszer tényleg hittem egy pillanatig — nem szükséges mondanom, mikor volt ez — minden látszat ellenére sincsen, vagy másképp: az osztrák határokon belül egy ilyen ítélet soha nem lépett érvénybe, és rövid reménykedés után úgy gondolom, nem is fog soha hatályba lépni. Végítélet nincs. Tovább kell gondolnom; a mi népünk a történelem első megmásíthatatlanul megromlott, az első javíthatatlan, az első vezeklésre képtelen, visszafordíthatatlan népe.

Ez most vélemény?

Nem vélemény, hanem kép, mert amit gondoltam, láttam is egyben. Ebből talán csak a „nép” szó vélemény, és így helytelen, mert a képben épphogy nem egy nép, hanem a megrögzött, embertelen tetteinek be nem látására és örök körbenjárásra ítélt „*fáradhatatlanok tömege*” jelent meg. Magától értetődően más képek most azonnal ellentmondanak ennek, és jogukat követelik, de nem mélyülnek el úgy bennem, hanem tompák csupán. — Az ősök, ha egyáltalán visszakereshetők: cselédek, zsellérek (föld nélküli kisparasztok), és ha volt képzettségük, mindig ácsok voltak. A környékbeli ácsok közösségét ismét a fáradtság népének láttam. A háború utáni újjáépítés idején történt, hogy legidősebb gyerekként a ház asszonyai, az anya, a nagyanya, a sógorasszony, gyakran küldték velem a meleg ebédet a környék különböző építkezéseire; a ház valamennyi férfia, aki nem vesztette életét a háborúban, egy ideig még hatvanéves nagyapám is, ott dolgozott más ácsokkal az állványzaton. Képemen a nyersfalazás mellett ülnek, étkezés idején — megint azok a különféle ülő helyzetek — a részben már megfaragott gerendákon vagy a még megmunkálendő hántolt fatörzseken. Levették kalapjaikat, és homlokuk a sötét archoz képest tejfehéren tűnik elő az odaragadt hajtincsek alól. Mindnyájan szikárnak és véznának látszanak, ugyanakkor finomnak és gyengédnek, nem emlékszem egy pocakos ácsra sem. Meghitten és hallgatagon falatoznak, még a német mostohaapa, a „segédács” is, aki idegen országban, idegen

faluban csak világvárosi nagyszájúságával tűnhetett fel. (Nyugodjék békében.) Aztán még egy ideig ülve maradnak, könnyű fáradtsággal fordulnak egymás felé, viccelődés és szitkozódás nélkül, hangjukat soha fel nem emelve beszélgetnek családjaikról, és szinte kizárólag mindig — és mily békésen! — az időjárásról; sosem egy harmadikról; beszélgetés, mely aztán mindig a délutáni munkamegosztásra terelődik. Jóllehet, volt köztük előmunkás, mégis az volt a benyomásom, hogy senki szava nem előbbrevaló; fáradtságukhoz tartozik az is, hogy köztük senki és semmi nem „uralkodik”, és „feljebbvaló” sincsen. Mindazonáltal elnehezült és gyulladt szemhéjjal is — ami különös jellemzője ennek a fáradtságnak — éber érzékűek, mindegyikük maga a lélekjelenlét („Dobd ide!” — Repül egy alma. — „Már el is kaptam!”) Újra az elbeszélés többszólamú, önkéntelen, közvetlen emelkedettsége: „A háború előtt, amikor még élt az anyám, meglátogattuk egyszer a St. Veit-i kórházban, majd gyalog tettük meg azt az ötven kilométert hazáig a Trixeni völgyön át...” A fáradtság e töredékes népének képein a színeket és a formákat munkásnadrágok kékje, a gerendák zsinórmétereinek odavetett piros vonalai, a piros és ibolyakék oválhengeres ácsceruzák, a colstokok sárgája, a vízmérték buborékjának oválisa alkották. Az izzadságtól nedves haj a halántékra szárad és felborzolódik, az újra feltett kalapon semmi jelvény, szalagja zergetoll helyett ceruzát szorít. Ha már akkoriban is lett volna tranzisztoros rádió, én úgy képzelem, az ottani építkezésről biztosan hiányzott volna. Ennek ellenére mégis úgy tűnik nekem, mintha a mindenkori helyek fényességéből zene áradna — pontosan azé a kifinomult hallású fáradtságé. Igen: újra tudom, az a látszat szent idő volt — a szent epizódja. Én persze nem tartoztam e fáradt néphez — nem úgy, mint a cséplőgép mellettihez —, és irigykedtem. Aztán jóval később, mikor egyszer fiatalemberként odatartozhattam volna, más lett minden, mint ahogy az az ebédhordó képzeletében élt. A nagyanya halálával, a nagyapa nyugdíjba vonulásával, a gazdálkodás felhagyásával megszűnt a portán élő generációk nagy családja — a faluban persze nem csak nálunk —, és a szüleim saját házat építettek. Ennél a házépítésnél, ahol a legkisebb gyerektől kezdve a család minden tagjának segítenie kellett valamit, engem is befogadtak, és így egy egészen új fáradtságot ismertem meg. A munkát, ami az első napokban mindenekelett abból állt, hogy egy téglával megrakott talicskát kellett feltolni a teherautó számára megközelíthetetlen

építkezés helyére — fel a hegyre, sárba fektetett pallókon át —, többé nem közös munkaként, hanem gyötrelemként éltem meg. A hosszadalmas, akadozó, reggeltől estig ismételt hegyre tologatás fáradtsága olyan erővel tört rám, hogy körülöttem már semmit sem láttam, csak bámultam magam elé a szürke, szögletes tégladarabokra, a csurgó cementre, és mindenekelőtt a pallók közti átmenetekre, ahol általában meg kellett egy kicsit emelnem a talicskát, vagy félre kellett tolnom, hogy átjussak a peremeken és a kanyarokon. Itt igen gyakran felborult a teher, és vele együtt én is. Ezekben a hetekben kezdtem sejteni, mi lehet a robot- vagy rabszolgamunka. „Ki vagyok ütve”, mondja a köznyelv: Igen, a nap végére magamba roskadtam, gubbasztva (nem ülve), ki voltam ütve a fáradtságtól, nemcsak a kezeim sebesedtek ki, hanem lábujjaimat is kimarta a közjük tapadt cement. Egy falat sem ment le a torkomon, képtelen voltam nyelni, és beszélni sem tudtam. S e fáradtság legkülönösebb jegye talán az volt, hogy úgy tűnt, még kipihenni sem lehet. Ugyan rögvest elaludhatott az ember, de a következő hajnalon, kevéssel munkakezdés előtt még fáradtabban ébredt, mint előtte; mintha a gürcöléstől minden kiveszett volna belőlem, még az a kis életérzés is, ami a sajátom volt — a hajnali derengés, a halántékot simogató szél —, mintha mostantól többé nem lenne vége az élőhalott létezésnek. Ha korábban kellemetlenségeim voltak, nem találtam-e mindig gyorsan valami kifogást, ilyen vagy olyan kiutat? Most tompa voltam, hogy a jól bevált módon meglógljak — „tanulnom kell, készülni az internátusra”, „elmegyek gombát szedni az erdőbe”. És biztatás sincs, ami kissé meglóditana: jóllehet a saját ügyemről volt szó — a mi házunkról —, ez sem űzte ki belőlem az idegen munkás fáradtságát, a fáradtságot, mely elszigetelt. (Egyébként több munka is volt, amitől mindenki félt, így a vízvezetékakna ásása: „Kutyának se való munka, ördög vigye!” Csodálatos csak akkor lehet, ha idővel kivédhető az a hullafáradtság, és ács-fáradtságnak ad helyet? Ez egyfajta akasztófahumorról kísért sportosságnak, akkordbecsvágnak adott helyet.) Megint más fáradtságélmény volt a tanulóévek alkalmi munkája, amivel pénzhez juthattam. Kora reggeltől — négykor keltem, hogy elérjem az első villamost, mosdatlanul, szobámban egy üres lekvárosüvegbe vizeltem, hogy ne zavarjam a háziakat — kora délutánig folyt a munka, egy áruház csomagküldő részlegében, fent, a tetőtér mesterséges fényében, a karácsony és a húsvét előtti hetekben. Régi kartonokat szedtem szét és egy hatal-

mas guillotine-késsel négyszögeket vágtam ki belőlük, a szomszéd terem futószalagján készített új kartonok betétjének és támasztékának (olyan tevékenység volt ez, mely huzamosabb ideig még jót is tett, mint régebben odahaza a favágás és fűrészelés, mert szabadjára engedte a gondolatokat, igaz, szigorú ritmusa miatt talán mégsem annyira.) Akkor támadt ez az új fáradtság, amikor műszak után az utcára léptünk, és mindenki a maga útjára indult. Ekkor hirtelen, fáradtságomban egyedül, hunyorogva, beporosodott szemüveggel, összepiszkolódott, nyitott inggallérban, más szemmel láttam a megszokott utcaképet. Már nem úgy láttam magam, mint korábban, közös úton azokkal, akik most útjukat a boltok, az állomás, a mozik, az egyetem irányába vették. Bár éber fáradtságban értem oda, álmoság és magamba zárkózás nélkül — mégis kirekesztve éreztem magam a társadalomból, és ez kísérteties pillanat volt; egyedül én haladtam a mindenki mással ellentétes irányba, bele az elveszettségbe. Délután az előadóterekben, ahova akkor mint tiltott helyekre léptem be, még kevésbé tudtam figyelni a monoton hangokra, mint egyébként. Ami itt elhangzott, azt egyébként sem nekem szánták, aki még csak vendéghallgató-féle sem voltam. Napról napra jobban vágyódtam a fenti tetőtér munkásainak fáradt kis csoportjaiba, és most, ahogy újra érzem ezt a képet, csak most ismerem fel, hogy már annak idején, nagyon korán, tizenkilenc-húsz évesen, mielőtt még komolyan írni kezdtem volna, felhagytam azzal, hogy diákok közt diáknak érezzem magam, és ez korántsem kellemes, inkább nyomasztó érzés volt.

Feltűnik neked egyáltalán, hogy fáradtság-képeket csak kézműveiseidről és zselléreidről adsz, enyhén romantikus manírban, polgárokról pedig, akár nagy- vagy kispolgárról sosem?

Éppen velük kapcsolatban nem éltem meg soha e képszerű fáradtságokat.

Még elképzelni sem tudod?

Nem. Úgy vélem, hozzájuk nem illik a fáradtság; egyfajta helytelen viselkedésnek tartják, mint a mezítlábonjárást. És ráadásul képtelenek arra, hogy a fáradtságnak akár egyetlen képét is adják; mert tevékenységeik sem olyanok. Legfeljebb a végén képesek haldoklás-fáradtságot mutatni, amit remélhetőleg mi is, mindannyian. És éppily kevésbé sikerül egy gazdag vagy hatalmas ember fáradtságáról

képet alkotnom, kivéve talán a leköszöntekeket, mint Oidipusz és Lear király. Még csak nem is fáradt munkásokat látok munka után a mai teljesen automatizált üzemekből kijönni, hanem peckes embereket győzedelmes arckifejezéssel és hatalmas, csecsemő mancsokkal, amelyek a sarkon, az első játékautomatán egyből folytatják is hanyag-élénk mozdulataikat. (Tudom, hogy erre most mit válaszolsz: „Mielőtt ilyesmit mondasz, előbb neked is igazán el kellene fáradnod, hogy a mértékhez tarthasd magad”. De: néha igazságatlannak kell lennem, és kedvem is van hozzá. És azonkívül, a képek utáni keresésben szemrehányásomhoz mérten egész szépen elfáradtam.) Az alkalmi munkás fáradtságához hasonló fáradtságot akkor ismertem meg, amikor végül — ez volt az egyetlen lehetőségem — „írni mentem”, nap mint nap, hónapokon át. Akkoriban, ha újra kiléptem az utcára, nem tekintettem magam a sokasághoz tartozónak. De ez esetben a kísérő érzés egészen más volt: már nem érdekelt, hogy nem vagyok a szokásos hétköznapi résztvevője, sőt ellenkezőleg, alkotó fáradtságomban, közel a kimerültséghez, jóleső érzés vett körül: Nem nekem volt hozzáférhetetlen a társadalom, hanem én voltam az neki, mindenki számára. Mit érdekeltek vigasságaitok, ünnepeitek, ölekezéseitek — hiszen itt voltak nekem a fák, a fű, a mozivászon, amin Robert Mitchum csak nekem játszott azzal a kifürkészhetetlen arcával, a zenegép, amiből Bob Dylan nekem énekelte a „Sad-Eyed Lady of the Lowlands”-et vagy Ray Davis, az „I’m Not Like Everbody Else”-et.

Nem fenyegette az a veszély az ilyen fáradtságokat, hogy önhittségbe csapnak át?

De igen. Ilyenkor én is mindig azon kaptam magam, hogy leki-csinyló önhittség van bennem, vagy ami még rosszabb, leereszkedő szánalom minden tisztességes hivatás iránt, amely soha az életben nem vezethetett ilyen királyi fáradtsághoz, mint az enyém. Ezekben az írás utáni órákban érinthetetlen voltam — szellemileg érinthetetlen, mint aki trónszéken ül, legyen az akármelyik utolsó sarokban is. „Hozzám ne éri!” És ha e fáradt-büszke mégis hagyta magát megérinteni, mintha mi sem történt volna. — A fáradtságot, mint hozzáférhetővé-válást, a megérintettség és a megérinteni tudás beteljesülését csak sokkal később éltem át. Olyan ritkán történt ez, amilyen ritkán csak a nagy események történnek az életben, és már régóta nem is jelentkezett, mintha az emberi létezés csupán egy

meghatározott szakaszában volna egyáltalán lehetséges, és azon túl csak kivételes állapotokban ismétlődne meg, háború, természeti katasztrófa vagy más vészhelyzet esetén. Azon néhány alkalommal, amikor ez a fáradtság, melyik ige is illik hozzá? „adódott?” „rámtört”? valóban egyéni vészhelyzetben voltam és eközben, szerencsémre, rátaláltam egy másikra, aki hasonló bajban volt. És az a másik mindig egy nő volt. A vészhelyzet önmagában nem volt elegendő; hozzátartozott, mivel minket az a bizonyos erotikus fáradtság kötött össze, és egy éppen legyűrt kínlódás. Szabályszerűnek tűnik, hogy férfi és nő, mielőtt órákra amolyan álompárrá lesznek, előbb mindketten hosszú és fáradtságos utat tesznek meg, egy harmadik, mindkettő számára idegen helyen találkoznak, lehetőleg távol mindenféle otthontól — vagy otthonosságtól —, és előbb még közös veszélyt, vagy legalább hosszadalmas zűrzavart kell legyűrniük, ellenséges vidék közepén, amely akár a sajátjuk is lehet. Így válik lehetővé, hogy az a fáradtság, a végre elcsendesült menedékhelyen, kettejüket, a férfit úgy, mint a nőt, a nőt úgy, mint a férfit, egy szempillantás alatt egymásnak adja, olyan magától értetődően, olyan bensőségesen, amire nincs hasonlat; mint más hasonló egyesülésekre és a szerelemre sem. Ahogy egy másik barátom nevezte: „mint a kenyér és a bor átváltoztatása”. Egy ilyen fáradtságban történő egyesülés körülírására egy verssor is eszembe jut: „... a szerelem szavai — mindenki nevetett...”, s ez annak az „egy test, egy lélek”-nek felel meg, még ha a két test hallgatásba is burkolódzott. Vagy egyszerűen átfogalmazom, amit egy Alfred Hitchcock filmben, az imént (még) tartózkodó, az igen fáradt Cary Grantet átölelő Ingrid Bergman suttog: „Ugyan, hagyja — hiszen egy fáradt férfi és egy részeg nő egész szép pár!”: Egy fáradt férfi és egy fáradt nő viszont a legszebb pár. Vagy ha a „mit dir” egyetlen szóban fejeződné ki, mint itt a spanyolban a „contigo”. Vagy a németben talán az „ich bin *deiner*.” helyett ez: „Ich bin *dir* müde.” Don Juant az ilyen kivételes tapasztalatok után nem csábítóként, hanem mindig a megfelelő pillanatban, egy fáradt nő jelenlétében fáradt, egy *mindig-fáradt* hősként képzelem el, akinek mindenki az ölébe omlik — anélkül, hogy valamikor is meggyászolnák őt —; az erotikus fáradtság misztériumai csak ezáltal teljesek, mert ami két fáradttal történt, az örök időkre, az egész életre úgy lesz: e kettő nem ismer semmilyen más kitartást, mint az egymásbahullást, és egyikőjük sem igényli az ismétlést, sőt vissza is retten attól. De: honnan szerzi ez a Don Juan

a mindig új, magát és a következő nőt oly csodálatosan megtörő fáradtságait? Nem csupán egy vagy kettő, hanem ezer és még három egyidejűség, amelyek a fej legkisebb mozdulatáig, egész életre beíródtak a testpárba. Minden egyes rezdülés ténylegesen, csalhatatlanul, egyetlen játékos mozdulat nélkül — mindez egy szempillantás alatt? A fáradtság e ritka eksztázisai után a magunkfajta mindenestre elveszett a testiség szokásos formulái számára.

És mi maradt még vissza ezek után?

Még nagyobb fáradtságok.

Vannak még szemedben az eddigieknél is nagyobb fáradtságok?

Több mint tíz évvel ezelőtt az alaszakai Anchorage-ból egy éjszakai géppel New Yorkba repültem. Nagyon hosszú út volt, indulás jóval éjfél után a Cook Inlet menti városból — ahol dagálykor a jégtáblák felágaskodtak, majd apálykor szürkésfeketén újra kigaloppoztak az óceánba —, kora hajnalban, hófúvásban leszállás Edmontonban (Kanada), majd újabb leszállás, körözés a levegőben, aztán beállás lent, a leszállópályán, Chicago vakító, délelőtti fényében, landolás messze New Yorkon kívül, fullasztó délután. Végre a hotelban, rögtön aludni akartam, mint egy beteg elvágva a világtól — az alvás, levegő és mozgás nélküli éjszaka után. De aztán megláttam lent a kora őszi napfénytől távoli Central Park melletti utcákat, ahol, úgy tűnt, az emberek úgy sétálnak, mint ünnepnapokon — és azzal az érzéssel, hogy a szobában valamit elmulasztok, kifelé vágyódtam, hozzájuk. Kiültem egy kávéház teraszán a napra, közel a nyüzsgéshez és a benzingőzhöz, még mindig kábultan, bensőm félelmetes ingadozásával az átvirrasztott éjszaka után. De aztán, már nem tudom hogyan, fokozatosan, vagy megint egy szempillantás alatt, az átváltozás. Olvastam egyszer, hogy a melankolikusok úgy tudják áthidalni válságaikat, ha éjszakáról éjszakára megakadályozzák őket az alvásban, „énjük függőhídja”, amely veszélyes ingásba kezdett, ezáltal stabillá válik. Az a kép volt előttem, ahogy bensőmben a szorongás helyet adott a fáradtságnak. E fáradtság valahol gyógyulás is volt. Nem így mondják: „Leküzdeni a fáradtságot?” — E párbajnak vége volt. A fáradtság most a barátom lett. Újra itt voltam, a világban, és ráadásul — nem csak azért, mert ez Manhattan — a közepében. De jött még ehhez egy és más, sok minden, és egyik bájosabb, mint a másik. Késő estig nem csináltam mást, csak ültem

és nézelődtem; úgy éreztem, mintha még levegőt sem kellene vennem. Semmi feltűnő, fontoskodó légzőgyakorlat vagy jógatartás: csak ülsz, és a fáradtság fényében most megközelítőleg rendesen lélegzel. Folyton-folyvást mozogtak előttem, sokan, egyszerre, halhatatlanul szép nők — szépség, amelytől időnként még a szemem is nedves lett —, és mindegyikük láthatott, ahogy elhaladt mellettem: feltűntem nekik. (Sajátos, hogy mindenekelőtt a szép nők vették észre a fáradtság e pillantását, ahogy még néhány öregember és gyerek.) De fel sem merült, hogy mi, közülük valaki és én, azon túl is valamit kezdenénk egymással; nem akartam tőlük semmit, elég volt az, hogy egyszer végre így nézhettem őket. És ez tényleg a jó szemlélő pillantása volt, egy játékban, ami csak akkor sikerülhet, ha legalább egy ilyen néző részt vesz benne. E fáradt nézelődés cselekvés volt, tett valamit, beavatkozott: a játék szereplői ezáltal jobbak lettek, még szebbek — például azzal, hogy ilyen szemek előtt időztek el hosszabban. Ez a lassú szemrebbentés érvényesítette, érvényre juttatta őket. Az ilyképp szemlélőtől a fáradtság csodaként ragadta el az Ént, az örök nyugtalanság-keltőt: minden más torzulás, szokás, hóbort és gondterheltség levált róla, csak a megtisztult szemek maradtak, még ha oly kifürkészhetetlenek is, mint Robert Mitchumé. És akkor: az öntudatlan szemlélődés messze a sétálgató szép nőkön túl is tevékenyé vált, mindent bevont világának centrumába, ami csak élt és mozgott. A fáradtság a forma jótéteménye által ritmizálva felosztotta a szokásos zűrzavart — olyan felosztás volt ez, mely nem szétdarabolt, hanem felismerhetővé tett —, a forma, ameddig a szem ellátott, a fáradtság nagy horizontja volt.

Az erőszakos jelenetek, az összeütközések, a kiáltások is jótékony formák a nagy horizonton?

Most a béke, a köztes idő fáradtságát beszélem el, és azokban az órákban béke volt a Central Parkban is. És ami meglepő, úgy tűnt, hogy fáradtságom közrejátszik ott a ritka békénél, amennyiben a pillantás lenyugtatta?, enyhítette? az erőszak, a veszekedés, vagy csak egy barátságtalan mozdulat kezdő lépéseit — egy egészen más részvétellel fegyverezte le, mint amilyen a néha megvetendő alkotói fáradtságé: a megértő együttérzéssel.

De mi volt különös azon a pillantáson? Mi jellemezte?

Láttam — a másik számára érezhetően — a hozzá tartozó tárgyakat: a fát, amely alatt éppen elment, a könyvet, amit a kezében tartott, a fényt, amelyben állt, még ha az egy üzlet mesterséges fénye volt is; az öreg nőcsábászt világos öltönyében és szegfűjét a kezében, az utazót nehéz csomagjával; az óriást, vállán láthatatlan gyermekével; magamat, a parkerdő kavargó lombjában; mindannyiunkat, az ég-gel a fejünk felett.

És ha nem volt ilyen tárgy?

Akkor a fáradtságom teremtette meg, s a másik, aki az imént még az ürességben tévelygett, egyik pillanatról a másikra maga körül látta a tárgy auráját. — És tovább: ez a fáradtság tette, hogy az ezernyi keresztül-kasul összefüggéstelen történés előttem, a formán túl, sorba rendeződött; mindegyik úgy rögzült belém, mint egy — csodálatosan finoman tagolt, könnyedén összefűzött elbeszélés pontosan oda illő része; az események pedig maguk meséltek, szavak közvetítése nélkül. Fáradtságomnak köszönhetően a világ megszabadult neveitől, és kitágult. Van ehhez egy kissé elnagyolt képem nyelvi énem és a világ négyféle viszonyulási módjáról. Az elsőben néma vagyok, fájón kizárva az eseményekből, — a másodikban hangzavar, a fecsegés kintről a bensőmbé hatol, míg én továbbra is ugyanolyan néma vagyok, legfeljebb kiáltásra képes, — a harmadikban élet árad belém, ami önkéntelenül, mondatról mondatra elbeszélésre indít, irányított elbeszélésre, többnyire valaki meghatározhatónak, egy gyereknek, barátoknak —, és a negyedikben, ahogy azt a legerőteljesebben a tisztánlátó fáradtságban éltem meg, a világ beszél, hallgatásba burkolózva, teljesen szótlantul, magának és nekem, ott a szomszédos, ősz hajú nézelődőnek, vagy emitt, a ríszáló bombanőnek. Minden békés történés egyben elbeszélés is volt, és ez, másként, mint a harci események és háborúk, amelyekhez csak egy énekesre vagy krónikásra volt szükség, fáradt szememben magától rendeződött eposszá, és ráadásul, ahogy számomra világossá vált, ideálissá: a rohanó világ képei összeilleszkedtek, egyik a másikkal, és alakot öltöttek.

Ideálissá?

Igen, ideálissá: hiszen benne minden a megfelelő dolgokkal történt, és újra és újra történtek dolgok, semmiből nem volt itt túl sok, és semmiből nem volt túl kevés — minden úgy volt, ahogy az egy

eposzhoz illik; önmagát elbeszélő világ önmagát elbeszélő történeteként, amilyen lehetne. Utópikus? „La utopia no existe”, olvastam egy plakáton, ami lefordítva annyit tesz, „Nem létező hely nem létezik”. Gondold végig egyszer, és a világ története forogni kezd. Az én hajdani utópikus fáradtságom mindenesetre teremtett egy helyet, legalább ezt az egyet. Sokkal több tájékozódási képességet éreztem ott, mint egyébként bárhol. Bár nemrég érkeztem, fáradtságomban úgy fogadtam a hely illatát, mintha régóta ismerős lenne. — És e helyen a következő évek hasonló fáradtságaiban még több gyűlt össze. Feltűnő, hogy eközben gyakran köszöntek rám, idegenre idegenek, mert ismerősnek tűntem, vagy egyszerűen csak úgy. Edinburghben, ahol már órák teltek el azóta, hogy megnéztem Pousintól „A hét szentség”-et, amely a keresztséget, az úrvacsorát és a többit végre megfelelő távolságtartással mutatta be, egy olasz vendéglőben ültem sugárzó fáradtsággal, és — kivételesen ehhez a fáradtsághoz tartozó magabiztossággal hagytam magam kiszolgáltatni, a pincérek végül mind megegyeztek abban, hogy már láttak egyszer, méghozzá mindegyikük más helyen: az egyik Santorinon (ahol sosem jártam), a másik múlt nyáron a Garda-tónál hálózásokkal — sem a hálózások, sem a tó nem stimmel. A Zürichből Bielbe tartó vonaton — a gyerekek évszázó ünnepségére utaztam egy álmatlan éjszaka után — egy hasonlóan kialvatlan, fiatal nő ült velem szemben, aki a Tour de Suisse záróünnepségéről jött, ahol bankja megbízásából a versenyzőknek kellett a gondját viselnie: virágot átadni, az emelvényen állók arcára csókot... A fáradt nő elbeszélése oly átmenet nélküli volt, mintha egyébként már mindent tudnánk egymásról. Az egyik, aki egymás után kétszer győzött, és csókját ismét meg kellett hogy kapja, már fel sem ismerte közben őt; ennyire csak a sport érdekli a versenyzőket, mesélte derűsen, de teljes tisztelettel, nem csalódottan. Most már nem akar lefeküdni, hanem így, ahogy van, éhesen, a barátnőjével ebédel Bielben; ennek kapcsán lett világos számomra egy további alkalom a világban bízó fáradtság számára: ez a bizonyos éhségérzet. A jóllakottság fáradtsága nem képes ilyesmire. „Éhesek voltunk és fáradtak”, így meséli el a fiatal nő Ned Beaumontnak kettőjükéről szóló álmát Hammett „Üvegkulcsok”-jában: ami összehozta őket a későbbiekre is, az az éhség és a fáradtság volt. — Úgy tűnik, az ilyenfajta fáradtságokra a gyerekek — újra és újra az ülőt körülvevő tágranyílt-szemű, várakozásteli forgolódás — és az együtt-fáradók mellett különösen

az idióták és az állatok fogékonyak. Néhány nappal ezelőtt, itt az andalúziai Linaresben, a padon üldögéltem, befejezve délelőtti és -utáni jegyzetmunkálatomat, amikor hozzátartozójának kezét fogva, egy idióta ugrabugrált el mellettem — ő az, aki nincs *jelen* —, s olyan kerek szemekkel nézett rám, mintha egy magához hasonló látna, vagy másképp: valaki még különösebbet. Nem csak a szeme, a mongoloid egész arca rámragyogott, még meg is állt és szabályosan tovább kellett rángatni onnan — arcán a tiszta gyönyör, egyszerűen attól, hogy egy pillantás észrevette, és fogadta az övét. És ez ismétlés volt: ott, a fáradtság idiótáinak látókörében, már a földkerekség idiótái, európaiak, arabok, japánok játsszák saját színjátékukat gyermeki örömmel. — Amikor egyik munkám végeztével hosszú, fáttalan talajon átvezető gyaloglás után „fáradtságtól átítatva” egy Medea nevű falu erdejének széléhez értem, a fűben egy kacsapár, egy szarvas és egy nyúl hevert egymás mellett, és felbukkanásomkor, az első menekülő mozdulatok után, fűvet tépdesve, legelészve, ide-oda totyogva mutogatták egyenlőségüket. — A katalániai Poblet kolostoránál, az országúton, két kutyával találkoztam, egy naggyal és egy kicsivel; mint apa és fia, akik aztán velem tartottak, egyszer mögöttem, másszor megelőzve engem. Olyan fáradt voltam, hogy szokásos félelmem a kutyáktól elmaradt, és azonkívül azt képzeltem, hogy gyakori járkálásommal már átvettem a környék szagát, és a kutyák bizalmukba fogadtak. Csakugyan, még játszani is kezdtek: „az apa” körülöttem szaladgált, a „fia” utána, és a lábaim között. Igen, gondoltam, ez igazi kép az emberi fáradtságról: megnyit, átenged, átjárót teremt minden teremtmény eposzához, most e két állathoz is. — De itt talán helyénvaló volna egy közbeszúrást tenni: a Linares előtti törmelék- és kamillapusztán, ahova minden nap kijárok, az előbbihez képest egészen más eseményeknek lettem tanúja emberek és állatok között. Erről csak címszavakban: A távolban, a romok vagy kőtömbök árnyékában magányosan üldögélők mintha pihennének, ám valójában lesben állnak, lőtávolságnyira a hajlékony karókra feszített, kőtörmelék közé állított kicsiny kalitkáktól, bennük alig van hely a csapdosó, a kalitkát annál inkább lengésbe hozó kismadarak számára; nagymadaraknak szánt mozgó csalétkek. (A sas árnyéka messze a csapdaktól az én papíromra vetül, az ólombánya romjai mellett, e csendes, mármár kísérteties eukaliptusz-ligetben, szabadtéri íróhelyemen, az eksztatikus rikoitozástól és harsonáktól hangos spanyol nagyhét idején.) Avagy

a naplementével a cigánytelepről a mezőre özönlő féktelen gyereksereg, kecses, nemes tartású kutya táncol velük körbe-körbe, aztán magukon kívül üvöltöznek, miként egy spektakulum közönsége, amit egy suhanc ad elő: benne a prédává lett szavannai nyúlal, a kutya rárohanásával, a horogütő megkeresésével, a kutya először csak játékosan harap nyakszirtjébe, a nyúl hagyja magát, majd újra menekül, még gyorsabb lerohanás, a kutya magasra emeli szájában, így forgatja ide-oda, fogai közt a zsákmánnyal végigrohanja a mezőt, a nyúl visít. A spektakulum a gyereksereg hazavonulásával zárul, a vezető magasra tartott kezéhez ugráló kutyával, ahol fülénél fogva lóg a nyúl, véresen, elernyedttappancsokkal, néha megmegrándulva, apró alakja a legelső a naplementével szembe tartó menetben, és magasra a gyerekfejek felett, profilból látható a nyúl arca, amely tehetetlenségében és elhagyatottságában mind az állati, mind az emberi arcot meghaladja. Avagy épp tegnap, az írásból hazafelé menet, az eukaliptusz-ligetből a városba, a kölykök: az olívaföldek melletti kőfalnál, olajágakkal és nádpálcákkal száguldoztak ide-oda, szétrugdálva a köveket, s lábaikkal meglökődve az alattuk összetekeredett vastag és hosszú kígyót, amely fejrángáson és nyelvöltögetésen kívül alig mozgott — még a téli álomtól nehézkesen?, de most már szabadon a napon. Aztán minden oldalról pálcaütések zúdulnak rá — a széthasadó, de keményen suhintó nád —, végül a tovább ordibáló, ide-oda száguldó majdnem-gyerekek ütéseire (emlékeimben én is köztük vagyok) a kígyó felegyenesedik, egészen magasra, igen szánalmasan, nem támadóan, még csak nem is fenyegetően, csak előrenyújtja mintegy veleszületett kígyómozdulattal a nyakát, és így felegyenesedve, profilból, összevert fejjel és a száján kiömlő vérrel, az összeroskadás előtti pillanatban, hirtelen olyan, mint a nyúl. Olyan, mint a színpad mélyéről egy pillanatra előtűnő harmadik szereplő a szokásos állat- és emberalakokkal telemázolt függöny felhúzásakor: — De honnan benem az ellenállás minden ilyen borzalommal szemben, amelyek nem beszélnek el semmit, de annál inkább igazolják, hogy még *tovább* is mondjam, amit azok az egyesítő fáradságok elbeszélnek nekem; és közben az epikus áradást mintha egy mégiscsak természetes nekilendülés váltaná ki bennem — tovább és tovább.

Igen, de nem veszed észre, hogy az előbbieket nem pusztán borzalmak voltak, és bár csak lejegyezni akartad őket, közben, akaratod

ellenére, majdnem elbeszélésbe fogtál? És hogy a borzalmak kiszínezése szemléletesebb, vagy mindenesetre szuggesztívabb fáradtság-eposzod mégiscsak békés eseményeivel szemben?

De én nem akarok szuggesztív lenni. Nem győzködni szeretnék — még a képekkel sem —, hanem emlékeztetni mindenkit a maga legsajátabb fáradtságára. És ennek a szemléltetése talán már most, e próbálkozás lezárása előtt elkövetkezik — amennyiben a közbeeső idő elég fáradtságot hoz nekem.

Nos hát, anekdotáidon és töredékeiden túl, mi az egysége, a lényege az utolsó fáradtságnak? Miképpen hat? Mit lehet kezdeni vele? Lehetővé teszi-e a fáradt ember cselekvését?

Már ő maga a legjobb cselekvés, nem kell vele semmit sem kezdeni, mert már önmagában is kezdet, tett — „megtenni a kezdő lépést”, mondja a köznyelv. Kezdőlépése tanítás. A fáradtság tanokat ad — ez használható. Minek a tanítása ez? — kérded. A gondolkodás történetében volt egy korai elképzelés az „önmagában való” dolgokról, ami időközben túlhaladottá vált, mivel a dolgok önmagukban sohasem képesek önmagukat megmutatni, csak a „velem való” egységében. Azok a fáradtságok pedig, amelyekre én gondolok, megújítják számomra e régi elképzelést, és még érzékletessé is teszik. Továbbá: Az elképzeléssel együtt közvetítik az ideát. Továbbá: a dolgok ideájában, mintegy kézzelfoghatóan, megérintem a törvényt: A dolgok nem csupán *olyanok*, amilyenek az adott pillanatban mutatják magukat, de *olyannak is* kell lenniük. Még tovább: Az ilyen fundamentális fáradtságban a dolgok sohasem csak önmagukban jelennek meg, hanem mindig együtt másokkal, és legyenek bármily kevesen is, a végén minden egyben van. „Most még a kutya is ugat — minden együtt van!” És végül: az ilyen fáradtságok felosztásra várnak.

Miért egyszerre ez a filozofikusság?

Igaz az — talán még mindig nem vagyok valóban fáradt —, hogy a végső fáradtság órájában nincsenek már filozófiai kérdések. Ez az idő egyben tér is, és ez a tér egyben a történelem. Ami van, az *lesz* is együttal. A másik — én leszek. Az a két gyerek ott, fáradt szemem előtt, most én vagyok. És ahogy a nővér az öccsét vonszolja a termen át, ez ad egyben értelmet annak, aminek értéke van, és semmi

sem értékesebb a másiknál — az eső, amely a fáradt ereire esik, ugyanolyan értékű, mint a folyó túloldalán haladó ember látványa —, és ez éppolyan jó, amilyen szép, így illik, és ennek továbbra is így kell lennie, és valósnak mindenekelőtt. Ahogy a nővér, azaz én, a csípőjére veszi az öccsét, engem, ez *valós*. És a fáradt pillantásban a relatív abszolútnak mutatja magát, és a rész egésznek.

Hol marad a szemléltetés?

Van egy képem a „Minden egyben” számára: Az a rendszerint holland, tizenhetedik századi virágcsendélet, ahol a virágokon élethű módon itt egy bogár, ott egy csiga, itt egy méh, ott egy lepke ül, és talán egyik sem sejtí a másik jelenlétét, de a pillantásban, az én pillantásomban, minden egyben van.

Nem próbálnál meg művelődéstörténeti kitérő nélkül szemléletes lenni?

Akkor ülj hát le velem a földút menti kőfalra, remélem, közben te is eléggé megfáradtál, vagy ami még jobb, mert jóval közelebb esik a földhöz, guggolj le velem az út középső füves csíkjára. Milyen hirtelen fedí fel magát ebben a színes visszfényben a „Minden egymás mellett” világtérképe: megfelelő távolságban, egészen közel vagyunk a foltnyi földhöz és együtt látjuk a felágaskodó hernyót a féreghosszúságú, soktagú, homokba fúródó pondróval, ezt együtt az olíwabogyón billegő hangyával és egyszerre a szemünk láttára nyolcassá görbülő kéregháncsal.

Ne képleírást, hanem elbeszélést!

Néhány nappal ezelőtt itt az andalúziai földút porában, oly ünnepélyes lassúsággal, mint a passió- és gyászszobrok, amelyeket Andalúziában a nagyhét alatt póznákon hordoznak az utcákon, egy vakondok teteme mozgott, és alatta, mikor megfordítottam, aranylóan csillogó dögbogarak menete vonult, és az előző, téli hetekben, a Pireneusokban, egy ugyanilyen földúton, ugyanígy guggolva néztem a havat hullani, az apró szemcsés pelyheket, amelyek lehullva megkülönböztethetetlené lesznek a fényes homokszemektől, olvadás-kor azonban lassan a porba szivárogyva sajátos jeleket hagynak maguk után, sötét foltokat, egész másmilyeneket mint az esőcseppeké, sokkal nagyobbakat, szabálytalanabbakat, és gyermekként ugyanekkorra távolságra a földtől, úgy, ahogy most guggolunk, a reggel

első fényében ugyanilyen osztrák földúton mentem a nagyapával, mezítláb, ugyanolyan közel a földhöz, mint amilyen világűrnyi távolságban a nyári esőcseppek becsapódásaitól, e porba szórt kráterektől, az első, újra és újra ismétlődő képemtől.

Végre emberi arány a fáradtság hatásának hasonlataiban, s nemcsak a tárgyak kicsinyített arányai! De miért mindig csak téged látunk, fáradtként, egyedül?

Legnagyobb fáradtságaim mindig úgy jelentek meg nekem, mint a mi fáradtságaink. Később a karsztvidéken, Dutovljében, éjjelente idős férfiak álldogáltak a söntésnél, és én velük voltam a háborúban: a fáradtság rávési történetüket azokra is, akikről semmit sem tudok. — Az a kettő ott, hátrafésült, nedves hajjal, szikár arccal, repedezett körmökkel, tiszta ingben, labrador parasztok, akik egész nap a pusztaságban robotoltak és hosszú utat tettek meg gyalog idáig a városi kocsmáig, eltérően a többi ott álldogálótól; mint az ott, aki egyedül falja ételét, távol családjától, idegen itt, otthoni cége szerelési munkára küldte a linares-i Landrover-gyárba; mint az az öreg, aki mindennap kint az olajfa-földek szélén, lábainál kiskutyával, könyökét egy villás ágba támasztva gyászolja halott feleségét. — Az ideálisan fáradtnak „lesz a képzelet”, csak épp máshogyan, mint mondjuk a Biblia vagy az Odüsszeia alvóinak, akiknek van arca — arc nélkül: megmutatva nekik, hogy mi van. — És most, ha fáradt nem is, de elég szemtelen vagyok ahhoz, hogy elbeszéljem a fáradtság utolsó lépcsőjének ábrándképét. E lépcsőn a megfáradt Isten ül, fáradtan és hatalmátvesztetten, fáradtságában azonban — egy hajszállal fáradtabban minden emberfáradtnál — mindenütt jelenvalón, és egyetlen pillantásával, amely, ha tudatára ébredne és érvényesítené a látottakat, bárhol legyenek is azok a világtörténelemben, mégis valamiféle hatalommal rendelkezne.

Elég a lépcsőkből! Beszélj már egyszer az előtted lebegő fáradtságról úgy, ahogy az jön, a maga összevisszaságában.

Köszönöm! Ilyen összevisszaságra van most szükségem, nekem és a problémámnak. — Tehát: pindaroszi óda, a győztes helyett a fáradthoz! A pünkösdi társaságot, ahogy a Szentlélek jövetelét várják, egytől egyig fáradtnak képzelem. A fáradtság inspirálása kevésbé szól arról, mi a teendő, inkább arról, hogy mit kell úgy hagyni. A fáradtság: angyal, aki megérinti az egyetlen álmodó király ujját, mia-

latt a többi király álmatlanul tovább alszik. *Az egészséges* fáradtság — már maga a gyógyulás. Egy bizonyos fáradt ember körül, másik Orpheuszként, a legvadabb állatok gyűlnek össze, hogy végre együtt lehessenek fáradtak. A fáradtság adja a ritmust a szétszóródott magányosoknak. Philip Marlowe — megint egy magándetektív — eseteinek megoldása közben, minél több átvirrasztott éjszaka követte egymást, annál jobb és élelméjűbb lett. A fáradt Odüsszeusz elnyerte Nausziká szerelmét. A fáradtság olyan fiatallá tesz, amilyen még sohasem voltál. A fáradtság, mint a kevesebb Én többlete. A fáradtság nyugalomban minden bámulatossá válik — hisz milyen bámulatos az a papírköteg, amit az a bámulatosan kedélyes férfi a bámulatosan csöndes Calle Cervantes-en visz a hóna alatt! A fáradtság lényege: egyszer húsvét éjszaka a feltámadás ünnepén a falu öregjei hasmánt feküdtek a sír előtt a templomban, vörös brokátköpeny a kék munkaruha helyett, napégette bőrük hátul tarkójukon az életen át tartó megfeszítéstől a repedezett földéhez hasonló sokszögű mintát vett fel; a haldokló nagymama csendes fáradtságában az egész házat lecsendesítette, még férje javíthatatlan indulatosságát is; és itt, Linaresben, esténként megfigyeltem, hogyan fárad meg a sok csöppség, akiket a bárókba magukkal visznek: már semmi mohóság, semmi erő a kézben, már csak játszadozás. — És mindezek mellett még azt is elmondjam, hogy az elválások megmaradnak a fáradtság ilyen mély képeiben?

Így jó és szép: egyfajta szemléletesség nem vitatható el a problémádtól (még akkor sem, ha az a misztikusok tipikus hebegése is marad). De hogy hozhatók létre efféle fáradtságok? Mesterségesen ébren maradni? Kontinentális repülőutakat tenni? Erőltetett menetben? Herkulesi munkával? Kipróbálni a halált? Van recepted az utópiádhoz? Serkentőtabletták az egész lakosságnak? Vagy por alakban, fáradthatatlan-ország vízműiben az ivóvízhez keverni?

Nincs receptem, még magam számára sem. Csak annyit tudok: Az ilyen fáradtságok nem tervezhetők; nem jelenthetnek célt. De azt is tudom, hogy sosem jelennek meg ok nélkül, mindig csak nehézségek után, átmenetben, túllendülésben. — Most pedig álljunk fel és menjünk ki az utcára, az emberek közé, hadd lássuk, int-e felénk valami kis közös fáradtság, és mit mond el ma nekünk.

De nem az üldögélés tartozik az igazi fáradtságához, ahogy az igazi kérdéshez is a felállás? Ahogy az öreg hajlott hátú asszony a kert-helységben mondta, akit ugyancsak ősz hajú, mégis mindig nyug-hatatlan fia újra csak siettetett: „Ó, *üldögéljünk* még egy kicsit!”

Igen, üldögéljünk. De ne itt, az embermentes ürességben, az euka-liptusz zúgásában, egyedül, hanem a boulevardok és avenidák szé-lén, szemlélődve, talán egy zenegép közelében.

De hisz Spanyolországban nincs egyetlen zenegép sem.

Itt, Linaresben, van egy, egy egészen különleges.

Mondd el.

Nem. Majd máskor, majd ha a zenegéppel próbálkozom. Talán.

De mielőtt még az utcára lépünk, egy utolsó képet a fáradtságról!

Rendben. Ez egyben utolsó képem is az emberiségről: megbékélve az utolsó pillanatokra, egy kozmikus fáradtságban.

Utószó:

Azok a szavannán felállított kismadár-kalitkák nem sasok csalétké-ül szolgálnak. Egy férfi, aki a közelben egy ilyen kalitka mellett üldögélt, azt válaszolta e kérdésekre, azért viszi ki őket a földekre, a kőtörmelék borította vidékre, hogy természetes környezetben hall-gassa *éneküket*; mellettük a földbe szúrt olívaágak sem azért van-nak, hogy az égből a sasokat lecsalogassák, hanem hogy *dalra* fa-kasszák a csízeket.

Második utószó:

Vagy a csízek mégiscsak a fenti sasnak szökdécselnek — hogy a változatosság kedvéért *zubanórepülésben* láthassuk őt?

Linares, Andalúzia, 1989. márciusa

Peter Handke